

דפוסים דמוגרפיים בגיוס לצבא העות'מאני – סקר בנפת חברון (1914-1917)

בירון ד' קנון

מנקודות מבט אחדות אנו מכירים כיום היטב את ההיסטוריה המדינית והצבאית הרגילה של סג'ק ירושלים במהלך שנותיו האחרונות של השלטון העות'מאני. נערכו כבר מחקרים על קרבות שהתנהלו באזור במלחמת העולם הראשונה ועל תנאי שכיתות הנשק שלאחריהם, אך הכנת התנאים החברתיים והכלכליים ששררו באזור במהלך המלחמה נותרה מוגבלת. מובן שידיעותינו בנוגע לארץ ישראל המנדטורית שלאחר 1919 מגוונות הרבה יותר; זאת הודות למאמצי מלומדים להשלים את הגוף העיקרי של היסטוריה מדינית על-ידי חקירת השתנות התנאים החומריים והתנאים החברתיים המקומיים בארץ בתקופת המלחמה.¹

בעבודה זו, שאינה מתימרת להיות פסקנית, נעסוק בבדיקה כמותית של השפעות מדיניות הגיוס העות'מאנית בשנות מלחמת העולם הראשונה. השפעות אלה הורגשו, ללא ספק, בכל אזורי המשנה של סוריה, אך כמסגרת זו נצטמצם באוכלוסי 15 הרבעים של חברון ו-13 הכפרים בנפת חברון. נעסוק בתיעוד נתונים כגון מספרים מוחלטים של מגויסים לשירות פעיל בנקודת זמן אחת או יותר בשנים 1914-1917. מעיון במקורות העומדים לרשותנו עולים מספר דפוסים סטטיסטיים ברורים פחות או יותר, כגון: רמות גיוס בשנים שונות, מספר שנות שירות חובה פעיל וכו'. מעבר

* המאמר הוא חלק מתורגם (על-ידי רבקה גוטליב) ומעובד (על-ידי ורדה לנרד) של מאמר מתוך ספר יובל לכבודו של פרופ' הורוויץ: B.D. Cannon, 'Local Demographic Patterns and Ottoman Military Conscription: A Preliminary Survey of the Hebron District in Palestine, 1914-17', in: Reeva S. Simon (ed.), *The Middle East and North Africa: Essays in Honor of J.C. Hurewitz*, Columbia University Press, New-York-Oxford 1990, pp. 41-70. המאמר המקורי כולל 6 טבלאות נוספות העוסקות בהחפלות המגויסים בשנים 1915-1917 לפי קבוצות גיל ולפי משפחתם.

המחבר מבקש להודות למרכז ללימודי המזרח-התיכון באוניברסיטת יוטה (The Middle East Center, University of Utah) על העזרה המחקרית שקיבל באיסוף הנתונים הגולמיים למאמר זה. כל המקורות הראשוניים, שהעמיד לרשותנו ביד רחבה אוסף המיקרופילם של החברה הגינאלוגית של יוטה (The Genealogical Society of Utah [=UGS] Microfilm Collection), נלקטו במקורם בגנון המדינה של ישראל. מטרת המחקר לא היו יכולות להיות מושגות ללא העמל הרב שהשקיע בסרטי המיקרופילם מר אולה (S.M. Safi Ullah), תלמיד-מחקר בתוכנית המרכז שלנו. ותודה לעוזרת קרובה יותר, העלמה קלוטילד ס' קנון, שתרגמה אליי תאריכי לידה לפי מניין ההגירה לגילאים מקבילים בשנים 1915-1917.

1 להלן מבחר דוגמאות חשובות של עבודות נרחבות בהיסטוריה של תקופת המנדט, העוסקות בשאלות חברתיות וכלכליות מקומיות: K. Stein, *The Land Question in Palestine, 1917-1939*, Chapel Hill 1984; Y. Miller, *Government and Society in Rural Palestine, 1920-48*, Austin 1985.

לכך, נעסוק בהצלבת אסמכתות סטטיסטיות כדי להעלות שאלות של פרשנות לגבי רמות השפעה יחסיות, שהיו עשויות לנבוע מהגיוס לצבא העות'מאני.

א. אילו קבוצות-גיל הושפעו מן הגיוס יותר מכל ובאילו שלבים במשך 4 שנות הפעילות המלחמתית של הצבא העות'מאני בארץ-ישראל?

ב. האם היה פיזור אחיד של ההשפעות בין ערים וכפרים שונים, או שמא מתגלים סימנים של הבדלים סטטיסטיים, למשל, בין העיר חברון עצמה לבין העורף הכפרי שלה, או בין כפרים גדולים לקטנים? הבדלים כאלה עשויים לעורר שאלות לגבי מעמד התיווך של הרשויות הפוליטיות המקומיות — שיחיים של רובעי חברון השונים, מוח'תארי כפרים 'בעלי השפעה', וכיוצא באלה.

ג. באיזו מידה אפשר לשאוב רמזים בעלי ערך היסטורי לחקירת השפעת הגיוס לצבא העות'מאני גם מגורמים אחרים, כגון: גודל משפחה, גיל, פריסת מגויסים בני אותה משפחה, או הבדלים כלכליים משוערים (עיר לעומת כפר, גידולים עיקריים וכו')?

רקע כללי

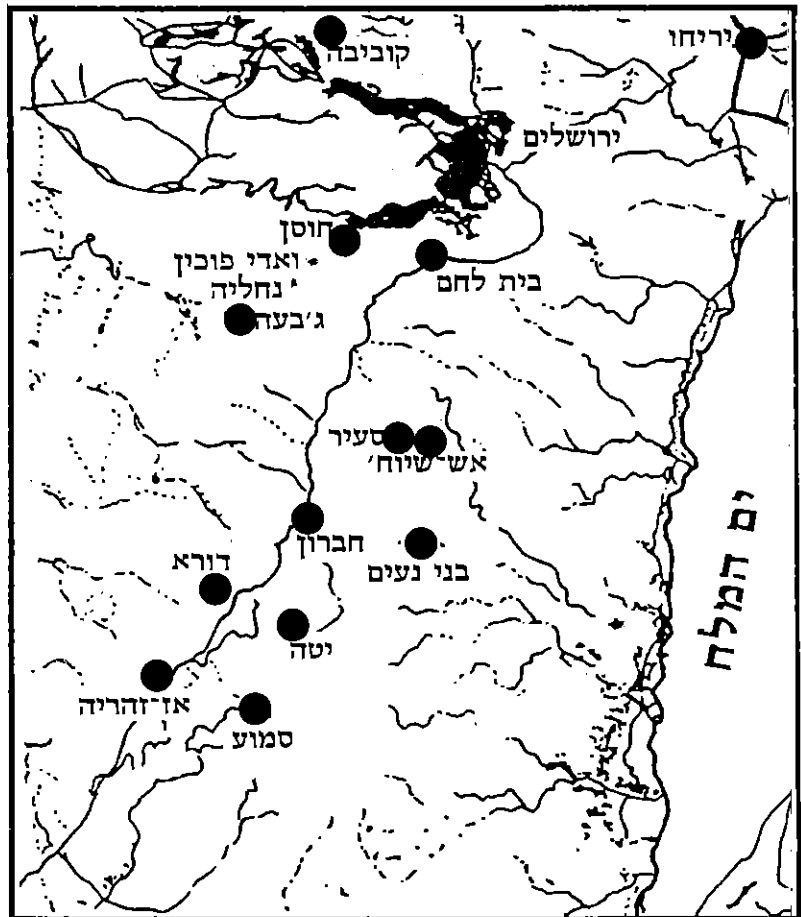
אשתדל להמעיט, ככל האפשר, בהערות מקדימות לגבי הרקע ההיסטורי והמקורות למחקר זה, ולהתרכז בעיקר בניתוח הנתונים הסטטיסטיים שנאספו.

כרור שנושא זה הוא חלק מנושא רחב הרבה יותר — היערכות החיל העות'מאני החמישי באזורי מפתח שונים של ולאית דמשק, פרק היסטורי מורחב זה כבר נחקר באופן יסודי כנושא בעל עניין צבאי גרידא, שאיננו נוגע בהכרח להשפעה הסוציו-אקונומית של שנות המלחמה על האוכלוסייה המקומית.²

בקיצור נמרץ, החיל החמישי הם הכוחות שפעלו בשתי הפעולות הצבאיות העיקריות שנגעו לסנג'ק ירושלים — התקדמות הכוחות העות'מאניים בשנת 1915 אל אזור תעלת-סואץ, וכמובן, הקרבות שניהלו בשנת 1917 הבריטים וכן כוחות בהנהגת ההאשמים, ואשר הסתיימו בירושלים ובדמשק, בהקבלה. חיל זה היה אמור להיות כפוף לרפורמה 'על הנייר' שביצע סרעסכר חוסין עוני פאשא בשנת 1869. תוכניתו של עוני פאשא היתה בעיקר עדכון של חוק התנוימאת הצבאי של עלי ריזא פאשא משנת 1843. על-פי חוק זה נקבע כוח ניזאם (סדיר) קבוע, שאליו נוספו בעת גיוס כללי כוחות רדיף (חיל מילואים) ומוסתחפיו (חיל-מצב), שהיו בערך שווים בהיקפם. בבואנו לבחון את פעולות הגיוס לשורות הניזאמי, שערך החיל החמישי בקרב האוכלוסייה המקומית בתקופה שבין 1914 ל-1918, הרבר החשוב ביותר מבחינתנו הוא קטגוריית הגיוס החדשה שהנהיג עוני פאשא בשנת 1869.³ קטגוריה זו הורכבה מבחינה טכנית ממגויסים שכבר סיימו תקופת שירות מופחתת בת

2 דיון בארגון של הצבא העות'מאני במהלך מלחמת-העולם הראשונה, ובכלל זה ניתוח מפורט של המבנה הפיקודי של החיל החמישי, אפשר למצוא בשני כרכים לפחות, מתוך הקובץ הענק, *Birinci Dunya Harbinde*, Ankara 1970; III: *NCI CILT*, Ankara 1971. *Türk Harbi*, I: *NCI CILT*, Ankara 1970. הדיון הקצר שלי להלן ברפורמות קודמות — שנועדו, לפחות מבחינה טכנית, להגדיל את הסטטוס של מגויסים מהפרובינציות בתוך הגוף העיקרי של החיל החמישי — מבוסס על עבודה לשם קבלת התואר מ.א. שלא פורסמה, ראה: R.F. Zeidner, 'The Ottoman Army in the Nineteenth Century', Princeton 1964. אני מודה לקולונל (מיל.) זיידנר (או קפטן) מצבא ארצות-הברית, שהואיל לתת לי עותק של עבודתו.

3 זיידנר (שם), עמ' 164-165.

יישובים עיקריים בנפת חברון

4 שנים, אך במשך השנתיים הבאות עדיין היו חייבים להיענות מיד לקריאה לשוב לשירות פעיל. קטגוריה זו נוצלה, מן הסתם, בצורה שונה במקצת כתקופת מלחמת-העולם הראשונה, לשם גיוס חיילים בהתראה קצרה מאוד. חיילים גויסו לתקופה קצרה – אף של שנה – ומיד עם שחרורם נקראו בני-משפחה אחרים להתייצב לשירות צבאי. למעשה, פרקי שירות קצרים היו כה שכיחים עד שאפשר להניח כי מגויסי חברון לא היו משולבים בצורה מלאה בארגון הניזאמי של החיל החמישי. לפיכך, נכון יותר לראותם בתור חיל מילואים פעיל אד-הוק, אף-על-פי שקטגוריית גיוס כזאת לא הייתה קיימת באופן רשמי כתחיקה העות'מאנית.

אני מניח שגיוס כוחות מילואים מקומיים היה תלוי לא אחת בהערכת המפקדים – במקרה זה מפקדי החיל החמישי – לגבי גודל התוספת בכוח-אדם שהיתה דרושה להם, אם לתפקידים שגרתיים של חיל-מצב ואם לקרבות ממש. בנפת חברון יש לפנינו מקרה ברור של גיוס אד-הוק לשירות פעיל בתקופת מלחמת-העולם הראשונה. יתרה מזאת, התיעוד ממקור ראשון העומד לרשותנו בנפה זו מזמין נסיון לבדוק באופן כמותי את תגובות הערים והכפרים באזור לתביעות הגיוס. מכיוון שבאזור הר-חברון עוברים קווי תחבורה עיקריים בין ירושלים לבאר-שבע, יש להניח שהעיר חברון והכפרים הקשורים אליה הפכו זירת היערכות עיקרית, אם לא לפעולות צבאיות ממש. הרי בוודאי להכנת כוחות וציוד לשם פריסתם בחזית דרום-סוריה. מספר ערים עיקריות לאורך

למעלה: העשיית זכוכית
בויתית בחברון. משמאל:
ייצור אבקת שריפה
במערות בית גוברין

הדרך לבאר-שבע – במיוחד אד-זאהריה (ע/כ 24 בטבלאות להלן) – שימשו, מן הסתם, מקורות לגיוס אנשים לאיוש חילות-מצב שנמצאו צפונה לחברון (למשל, בית-לחם). אי-אפשר גם להתעלם מתפקידם של בני יישובים אלה כספקי סחורות ושירותים חיוניים – ביגוד, עורות מעובדים ואבזרי סייטות. החזקת כוח עבודה אזרחי מספיק להבטחת מעורבות פעילה בפעולות הקשורות לצבא היתה בוודאי אחת הדאגות העיקריות של המועצות המקומיות (מג'אלס) ושל מח'תארי הערים הגדולות, גם אם לא שכנו ממש על הדרך הצפונית-דרומית (למשל; דורא, יטה. אשי-שויוח, סעיר וכו').

מצבם של כפרים בינוניים (להלן: קטגוריה ב') וקטנים (קטגוריה ג') היה שונה לגמרי ממצבן של הערים הגדולות (קטגוריה א'). יכולתם של יישובים קטנים לגייס מספר רב של אנשים לשירות בצבא היתה, מן הסתם, פחותה. יתרה מזאת, יש להניח שמיקומם של יישובים אלה במחוז הריי יהודה עשה אותם בלתי-נגישים באופן יחסי, ולכן היו מנותקים מהרשת להספקת סחורות ושירותים, שהעניקה לערים הגדולות תפקיד לוואי אזרחי חשוב בשנות המלחמה. יתר-על-כן, יש לשער שהתמקדות הכפר בחקלאות זעירה פירושה ייצור לצריכה מקומית יותר מאשר לשיווק במקומות אחרים בסנג'ק. דבר זה מצדו חייב החזקת צעירים כשירים לביצוע העבודות הקשות – חריש באדמה העיקשת, טיפול בטרסות החקלאיות, וכן הלאה. באיזו מידה ישימים היבטים כלליים אלה ביחס לארגון הסוציו-אקונומי של ערים קטנות וכפרים קטנים בנפת חברון נברר כשנבוא להעלות השערות ראשונות מן הנתונים הכמותיים שלהלן.

כל המקורות הראשוניים המצוטטים במחקר זה כלולים בקובץ רשימות הנופוס הנמצא כגונן המדינה. לרשות מחקר זה הועמדה כמות עצומה של עותקי מיקרופילם של רשימות סטטיסטיות, אך רק מיעוטן הכילו עדויות על גיוס לצבא בסנג'ק ירושלים. בחירת הרשימות של חברון היתה הגיונית לא רק בשל הרצון להתמקד באזור שבו שוכנת עיר חשובה ויש מרחב עורף נכבד, אלא מפני שהחומר על חברון ענה באופן המושלם ביותר על דרישותינו. רשימות כאלה שרדו, אמנם, גם ממחוז ירושלים ורמאללה ומעזה, אך הן מתייחסות לתקופה שונה מזו שאנו עוסקים בה (1885-1878 לגבי ירושלים, 1906-1907 לגבי עזה). ואילו רשימות חברון מתייחסות בדיוק לשנות המלחמה, 1914-1918.⁴

ולבסוף, אומדני רמות האוכלוסייה היחסיות – אם לגבי חברון עצמה או לגבי הכפרים שסבבו אותה – מבוססים על רישומי משפחות עם יוצא צבא אחד או יותר, שנעשו בעצם הימים ההם. כל האסמכתות הכמותיות האחרות לגבי התנאים החומריים הכלליים, שהושפעו אולי ממדיניות הגיוס העות'מאנית (למשל, היקף אדמות כפר מעובדות, גידולים עיקריים וכו'), נלקחו מחיבור סטטיסטי מאוחר יותר, משנת 1940. השימוש בחומרי-משנה כאלה מאפשר מידת-מה של הצלבת מקורות סטטיסטיים לשם עיון היסטורי; אינני ערב לדיוקם של המקורות, ואיני מתיימר לומר שהערות אינדוקטיוויות 'מוכיחות' קיומה של השפעה שונה ומיוחדת מכפר לכפר או מעיר לעיר.

4 פרופ' ע' שמלץ במאמרו שדלהלן עמד על כך שפנקסי גיוס נשתמרו בעיקר מנפת חברון. ראה: U.O. Schmelz, 'Demographic Research of the Jerusalem and Hebron Regions Toward the End of the Ottoman Period', D. Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period*, Jerusalem 1985, pp. 363-371. ההיסטוריונים צריכים להשלים עם מגבלה זו, אולם שמתי לב שישנם לפחות אי-אלה פנקסים מירושלים ועזה. הדבר עשוי לשפר את התמונה הסטטיסטית-דמוגרפית המתקבלת ממחקר זה וממחקרים אחרים שהתבססו רק על התיעוד מתברון. על התנאים החברתיים והמשקיים בכלל בחברון בשלהי המאה הי"ט, כולל מפה מפורטת של רובעי העיר, ראה: Y. Karmon, 'Changes in the Urban Geography of Hebron During the 19th Century', M. Maoz (ed.), *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Jerusalem 1975, pp. 70-86.

חברון וערי הנפה שלה: מצב הגיוס לצבא בשנת 1914

מתאריך התחלתי בלתי-מוגדר ועד לשנת 1918 ניהל הממשל העות'מאני בסנג'ק ירושלים רישום מדוקדק של גברים מקומיים בגיל צבא ב־15 רבעים עירוניים בחברון ולפחות ב־31 עיירות או כפרים בסביבתה (להלן יצוינו אלה לשם קיצור בתור ח 1-15 רעכ 1-31, בהתאמה). בשני הרבעים הגדולים ביותר בחברון גופא, קזאזין ומשארקה, נרשמו בראשון גברים מ־276 משפחות, ובשני — גברים מ־262 משפחות. ברבעים קטנים, כגון: דראויש וסוכנאג', היו רשומים גברים מ־10 עד 12 משפחות. ואילו הרובע היהודי נמצא בין שני הקצוות הללו, ובו 91 משפחות. גם הכפרים במחוז חברון נחלקו ל־3 קטגוריות ברורות למדי, החל בציבורים קטנים מאוד של 5 עד 30 ומעלה משפחות רשומות, ועד לכפרים גדולים למדי, כמו: דורא (505 משפחות) וְיִטָּה (189 משפחות). למרות קשיים בזיהוי המיקום המדויק של מספר כפרים קטנטנים, הרי מכוח סיווגם לקטגוריה ג' הם מייצגים גורם חשוב מאוד לניתוח הכולל במאמר זה. אין ספק שאנשים שגויסו מכפרי לוויין כאלה היו כוח עבודה חקלאי, בעוד מגויסי חברון — ולא רק הם אלא גם אלה שבאו מכפרים גדולים עם 100 משפחות ומעלה — סביר יותר להניח שעסקו בענפי משנה מגוונים יותר של המשק המקומי. גודלן היחסי של המשפחות הוא גורם חשוב לא פחות ממספרן, כשבאים לאמוד את שיעורי השפעת הגיוס על כפרים ורבעים עירוניים. במשפחות גדולות (5 זכרים ומעלה) השמות ותאריכי הלידה של זכרים רשומים מגלים במרבית המקרים דפוסי-קירבה אנכיים ואופקיים. כך, למשל, אפשר לזהות אחים בני דור מבוגר (בני 40 עד 50), שכל אחד מהם רשום בנפרד בראש רשימת בניו. לחלק נכבד מהגברים הצעירים הכלולים ברשימה משפחתית 'כוללת' יש, אפוא, שתי מערכות קירבה, נוסף לזיקות הברורות של אב-בן, אח-אח; הם עשויים להיות אחיינים או דודנים של אנשים אחרים, הנמצאים באותה רשימה משפחתית. קטגוריית גודל המשפחה הגדולה ביותר המשמשת במחקרנו כוללת כמה וכמה משפחות מורחבות כאלה. הנחתי היא שסטטוס של שותפות במשפחה מורחבת היה כרוך בפעילות כלכלית משותפת. מן הסתם בביצוע עבודות חקלאיות בחלקות הגדולות יותר. ובדומה לזה, סטטוס של משפחה קטנה עשוי לרמוז על תלות גדולה בכל בן משפחה להכטחת כיצוען של מטלות חקלאיות בידי כוח-אדם 'דל', כמו במקרה של משפחות עם שני זכרים רשומים בלבד (בדרך-כלל אב בן 45-50 ובן בוגר צעיר אחד). ההנחות הכלליות שיועלו לגבי ההשפעות היחסיות של הגיוס לצבא העות'מאני בעת מלחמה ינסו אפוא להתייחס לשאלת השפעת הגיוס על תנאים משקיים בסיסיים כאלה.

ראשית, יש לציין את רמות הגיוס העות'מאני בנפת חברון בשנת 1914. למרות דלות הנתונים מרשימות 1914 (אין בהן מידע על העיר חברון גופא, והן מכסות רק 24 מתוך 31 הכפרים שנחקרו כאן),⁵ החומר ששרד מראה שברוב המקרים ככולם גיוס 1914 לא הגיע אף ל־50 אחוזים מהרמות של 1915 (ראה טבלה 1). בכפרים יותר קטנים, כגון: עקור (עכ 8) וכדנא (עכ 19), לא היה כנראה שום נסיון רציני לגייס אנשים לצבא בשנת 1914. אין ספק שכך היה בבני נעים (עכ 26), אחד מאזורי נפת חברון, שאוכלוסייתו היתה בעיקר שבטי בדווים. למרות העובדה שבאזור זה היתה רשומה אוכלוסיית זכרים גדולה (זכרים רשומים 353; להלן: ז"ר), הוא לא סיפק לצבא העות'מאני ולו חייל אחד בשנה הראשונה למלחמה.

5 הנתונים המופיעים בטור הראשון בטבלה 1 לקוחים מרשימה מס' 195A, שהיא פריט מס' 6 ב: UGS Israel Film 1212795. רשימות אחרות מסדרת ישראל ששימשו להכנת הטבלאות 1-3 היו מס' 203/204 (סרט 1212796) ומס' 236/237 (סרט 121802).

טבלה 1: סך הגברים בשירות צבאי מעיל בשנים 1914-1917

1917		1916		1915		1914		מקום	
%		%		%		%		ז"ר *	
א. העיר חברון (ח)									
20	11	22	12	7	4	—	**	54	1 דראויש
19	70	19	69	11	42	—	**	366	2 בני דאר
22	120	22	117	26	137	—	**	525	3 קיטון
20	182	21	190	11	95	—	**	895	4 משארקה
30	18	27	16	15	9	—	**	60	5 עקוד
20	49	16	38	13	30	—	**	241	6 הרובע היהודי
23	166	23	166	13	99	—	**	15	7 סוכנאג'
23	166	23	166	13	99	—	**	735	8 אש-שיח'
24	27	21	24	17	19	—	**	114	9 מדרסה
19	110	20	116	13	78	—	**	585	10 עקאבה
19	166	39	338	16	143	—	**	872	11 קזאזין
19	41	22	47	12	26	—	**	218	12 ח'ושיה
20	85	19	79	15	64	—	**	425	13 קלעה
25	78	19	60	14	42	—	**	311	14 מחתטבין
18	124	17	119	12	79	—	**	680	15 סואכנה
ב. עיירות המחוז וכפרים (ע"כ)									
14	38	14	38	10	26	2.5	7	273	1 בית עיטאב
26	22	22	19	20	17	—	**	84	2 אלאר
24	32	22	30	7	10	—	**	133	3 ראס אבו עמאר
21	28	24	31	13	17	—	**	131	4 חוסן
25	23	12	11	21	19	—	**	92	5 נחליה
30	11	25	9	19	7	5.5	2	36	6 ג'רש
22	20	20	18	15	14	—	**	22	7 בסלה
21	10	23	11	19	9	2.0	1	42	8 עקור
26	14	26	14	13	7	0.0	0	54	9 דיר אש-שיח'
19	8	21	9	16	7	6.9	3	43	10 דיר אל הוא
31	5	31	5	6	1	0.0	0	16	11 סופלא
26	11	21	9	16	7	—	**	43	12 ואדי פוכין
27	10	19	7	14	5	—	**	37	13 ג'בעה
20	58	19	56	12	35	4.3	13	297	14 בית ג'יבין
22	28	23	29	18	23	7.0	9	127	15 שוובפיה

49

* ז"ר - זכרים רשומים.
 ** אין נתונים.

1917		1916		1915		1914		מקום		
%		%		%		%		ז"ר		
27	28	22	23	20	21	7.6	8	104	דיר נחט	16
20	45	22	48	17	37	3.1	7	222	זכרין	17
24	24	21	21	14	14	6.0	6	100	דיר אד-דובן	18
19	16	24	20	8	7	0.0	0	85	כדנא	19
19	335	18	337	13	249	6.2	120	1912	דורא	20
24	60	23	57	12	29	4.0	10	244	אש-שיוח'	21
23	164	22	163	12	86	5.6	41	729	יטה	22
19	107	20	111	10	53	3.3	18	543	סמוע	23
19	134	18	133	13	94	5.2	36	698	אזיזהריה	24
15	80	20	103	11	56	6.8	36	522	סעיר	25
4	14	17	59	5	17	0.0	0	353	בני נעים	26
23	81	25	87	18	64	7.7	27	349	דורבן	27
21	73	22	75	27	92	10.9	38	347	בית נטיף	28
22	53	21	50	18	42	2.5	6	238	זכריה	29
14	121	15	128	10	88	11.3	100	882	אד-דווימה	30
19	29	17	27	17	26	7.7	12	155	קוביבה	31

חריג ברור מכלל זה הוא העיר השנייה בגודלה בנפה, אד-דווימה. מספר הזכרים הרשומים בעיר זו לא הגיע למחצית הרשומים בדורא (882 ז"ר לעומת 1,912 ז"ר). אך היא סיפקה בשנת 1914 100 מגויסים. זוהי יחידת האוכלוסין היחידה — בכל שלוש קטגוריות הגודל — ששלחה בשנת 1914 אנשים רבים יותר מאשר בשנת 1915. למעשה, רמת הגיוס בדוומה בשנת 1914 היתה כמעט שווה לזו של 1916, שנת הגיוס המאסיווי ביותר בנפה כולה. ייתכן שההסבר לאנומליה גלויה זאת, כמה כאחרות שיצוינו בהמשך, נעוץ בנסיבות פוליטיות מקומיות מסוימות, שנעלמו ממני. ברמה הכללית ביותר של סידור הנתונים בטבלה 1, אפשר לשאול אם סך-כל אחוזי הגברים שנקראו לשירות צבאי פעיל ומשכי הזמן השונים של חובת השירות מגלים הבדלים רציניים כקרב 5 הקטגוריות של קבוצות אוכלוסין שנקבעו לצורך המחקר (עיר/עיירה או כפר; יחידות גדולות, בינוניות, או קטנות). טבלה 2 מגלמת את הנתונים הללו במטריצה אחת. המציגה לא רק את אחוזי הגברים שגויסו בשנות המלחמה, אלא גם את אחוז האנשים מכל יישוב ויישוב ששירתו שנה שנתיים, או כל 3 השנים ברצף.

בשנת 1915 מתחיל להסתמן באופן ברור בסיס של נתונים להשוואה בין השפעות הגיוס העות'מאני במלחמה על 15 רובעי העיר חברון לבין השפעותיו בעריה-השדה ובכפרי הנפה. מטבלת המשנה 1א ניתן לקבל מבט כולל על רמות הגיוס במשך כל 3 השנים. טבלת אחוזי המגויסים בשירות פעיל (מתוך המספר הכולל של גברים שנרשמו במשך 3 שנים) מראה פריסה אחידה למדי של ההשפעה הכללית של הגיוס, וזאת לאחר שיחושבו הממוצעים לגבי כל אחת

חוליות דגל בצבא
העות'מאני

יחידות עות'מאניות
בפעולה

סמוע — ציור של היוודי דוברטס (1839)

משלוש קטגוריות הגודל (א'-ג') שהוגדרו לצורך פרויקט זה. 6 היישובים הגדולים של המחוז (עכ 22, 23, 24, 25, 30). למשל, תרמו כולן יחד 1,489 מגויסים במהלך המלחמה, כלומר, שיעור גיוס ממוצע של 32 אחוזים מכל הגברים הרשומים. 6 הרבועים הגדולים של העיר חברון עצמה (ח 3, 4, 8, 10, 11, 15) תרמו כמעט אותו מספר אנשים – 1,381 – שהיוו 33.3 אחוזים ממספר האנשים שנרשמו בחלקים הללו של העיר. שיעור כולל זה היה גבוה אך במקצת מזה שנרשם בערייהשדה הגדולות. איוון דומה בין סך הכל הממוצעים המתייחסים למשך כל שנות המלחמה מתגלה לגבי יחידות יישוב טיפוסיות בינוניות וקטנות, בעיר ובכפר.

טבלה וא: אחוזי זכרים רשומים (ז"ר) מגויסים בשנים 1915-1917 (כולל), לפי קטגוריות הגודל א'-ג'

ערי הנפה וכפריה		רובעי העיר חברון	
32.0%	א. יישוב גדול	33.3%	א. רובע גדול
31.1%	ב. יישוב בינוני	29.4%	ב. רובע בינוני
33.5%	ג. יישוב קטן	32.2%	ג. רובע קטן

בשוני גמור מן האמור לעיל היתה בכני נעים רמת גיוס הרבה יותר נמוכה מזו של מרבית הערים, 22%.

מן הראוי גם להצביע על שיעור האחוזים לגבי מספר רבועים יחידים או יישובים, מבין אלה המוצגים בטבלה 2, אשר בולטים וחריגים במידה המעוררת תשומת-לב. למשל ת 3, 5 ו-11. שבהם גויסו 40-44 אחוזים ועוד עיירה אחת בינונית ואחת קטנה, עכ 6, 16. שבהן גויסו 40 אחוזים ואף יותר. אבל אין בכך כדי להצדיק השערה מיותרת לגבי מהות הסטייה מן האיוון הכללי המוצג בטבלה 1א.

מצד אחר, אם נוציא קטע מן הטורים המתאימים בטבלה 2, אשר יראה מספר שנים רצופות של שירות הוא יספק לנו את הרמז הראשון לקיומם של הבדלים בהשפעת הגיוס העות'מאני במלחמה ביישובים שונים. בהתאם לקטגוריות של גודל ובהתאם לסטטוס עירוני/כפרי, הממוצעים של אחוזי המגויסים בשירות פעיל בשנים 1915-1917, ששירתו שנה, שנתיים או 3 שנים מלאות ברציפות, מראים שהן בחברון גופא, הן בערי הנפה וכפריה, מספר המגויסים שהוחזקו בשירות פעיל במשך כל תקופת המלחמה היה קטן ביותר. עובדה זו חורגת, כמובן, מהתנאים הכלליים של הרפורמה של תקנות הצבא שהונהגה, כפי שצויין לעיל, בממלכה העות'מאנית בשנת 1869, והיא מצביעה על כך שהגיוס לצבא במחוזות היה, פחות או יותר, בעל אופי אד-הוק ומשתנה ממקום למקום.

משך השירות										מקום		
3 שנים		2 שנים		1 שנה		ללא שירות		סך-הכל		ז"ר		
%		%		%		%		%				
10.0	4	41	17	49	20	60	63	40	41	104	דיר נחס	16
20.0	14	43	30	37	26	69	152	31	70	222	זכרין	17
16.0	5	42	14	42	14	77	67	33	33	100	דיר אדידובן	18
8.0	2	64	16	28	7	70	60	30	25	85	כרנא	19
17.0	86	34	185	49	270	72	1371	28	541	1912	דורא	20
16.0	13	38	31	46	38	67	162	33	82	244	אש-שיוח'	21
18.0	42	38	89	44	101	68	497	32	232	729	יטה	22
14.0	21	48	72	38	57	72	393	28	150	543	סמוע	23
23.0	44	37	73	40	78	72	503	28	195	698	אויזהריה	24
9.0	14	40	59	51	76	71	373	29	149	522	סעיר	25
1.0	1	17	13	82	62	78	277	22	76	353	בני נעים	26
27.0	32	40	48	33	39	66	230	34	119	349	זירבן	27
19.0	26	28	39	53	74	60	208	40	139	347	בית-נטיף	28
21.0	17	35	28	44	36	66	157	34	81	238	זכריה	29
9.0	20	29	65	62	137	75	660	25	222	882	ארדווימה	30
23.0	10	19	8	58	25	72	112	28	43	155	קוביבה	31

טבלה 2א: אחוזי מגויסים שהשלימו שירות מלא בן 3 שנים, 1917-1915

ערי הנפה וכפריה		רובעי העיר חברון	
15.2%	א. יישוב גדול	20.5%	א. רובע גדול
19.0%	ב. יישוב בינוני	14.0%	ב. רובע בינוני
17.9%	ג. יישוב קטן	8.5%	ג. רובע קטן

חישוב דומה לזה שבטבלה 2א נעשה גם לגבי תקופות שירות של שנתיים ושנה, וזאת על-פי הנתונים בטבלה 2, אך הוא לא פורט כאן. חישוב זה מראה שמרבית המגויסים מנפת חברון — למעלה מ-50 אחוזים בממוצע לגבי כל הקטגוריות בעיר, ו-42 אחוזים בכל המקומות האחרים — שירתו שנה אחת בלבד. ממגויסי בני נעים שירתו 52 אחוזים שנה אחת בלבד, בעוד רק אדם אחד היה מגויס במשך כל תקופת המלחמה.

חברון בשנות העשרים

באופן כללי רואים בכל אחת מקטגוריות היישובים שנבדקו רמה דומה של אחוזי המגויסים לשנה ולשנתיים. ואולם, כרגע שמבודדים את החריגים הבולטים (למשל המקרה של שלושת מגויסי סוכנאג', שכל אחד מהם שירת שנתיים), אפשר לראות הפרש של קרוב ל-11 אחוזים בין שיעור כל העירוניים לשיעור כל הכפריים שנקראו לשרת שנה אחת. כל הקטגוריות של חברון ביחד מסתכמות ב-42 אחוזים, בעוד לגבי 31 ערים וכפרים חיבור כל הקטגוריות של שנה אחת מסתכם ב-52.7 אחוזים. זאת ועוד, השוואה בין רשימות של שירות בן 3 שנים בכל קטגוריות הגודל של ערים וכפרים מגלה גם היא משקל יחסי גבוה יותר לטובת האזור הכפרי.

מדפוס סטטיסטי זה, המבוסס על ממוצעים פשוטים של מספרים מוחלטים, עולה ההשערה כי במשך כל תקופת המלחמה סיכוייהם של תושבי רובעי העיר חברון להיעדר מפעילות משקית רגילה במשך זמן קצר (שנה אחת) היו בסך-הכל גדולים יותר מאלה של כפריים מכל הקטגוריות. מצד אחר, דומה שמספר תושבי העיר שנמשכו להתחייב (כמתנדבים?) לשירות בצבא העות'מאני במשך 3 שנות מלחמה — כמו שאירע לפחות לכמה מהתושבים הכפריים — היה במקרה הראשון הרבה יותר. מן הראוי לבחון גילויים אלה בהתחשב בהבדלים הברורים ביחסי הייצור בין עירות וכפרים בעלי אופי חקלאי בעיקרו (הנתונים ללחצים של דרישות עבודה עונתיות) לבין ערים, שפעילות המלאכה והמסחר שלהן 'גמישה' יותר.⁶ כמו כן יש להביא בחשבון נתונים מפורטים יותר על הבדלי גיל וגודל משפחה (בין עיר לכפר, בין אוכלוסיות גדולות לקטנות), לגבי כל אחת משנות המלחמה. כל אלה עשויים לתת להשערה שהעלינו כאן צורה ברורה וסופית עוד יותר.

עלייה ברמות גיוס מוחלטות: ניתוח עיר/נפה לפי שנים, 1915-1917

אף-על-פי שבנפת חברון כולה ניכרת כבירור מגמה כללית של עלייה בגיוס אחרי שנת 1915, דומה שבמרבית היישובים – כפריים כעירוניים, קטנים כגדולים – ההשפעה הגדולה ביותר של הגיוס הורגשה בשנת 1916, שנה שבה הפעילות הצבאית הישירה בסנג'ק ירושלים היתה הקטנה ביותר. למעשה, בשנת 1917 חלה ירידה ב־19 מתוך 46 היישובים שנסקרו, ולפיכך ניתן להניח שנפת חברון לא היתה מעורבת אלא באורח שולי בלבד באיזה מאמץ גיוס שאולי התרחש בעת מסעו של אלנבי. אבל אותנו מעניינים בעיקר לא המהלכים הכלליים, אלא המרכיבים הפנימיים של עליות או ירידות בגיוס. הנראים בכל אחת משנות המלחמה.

נתוני טבלה 3 מגלים מגמה כללית של עליית אחוז הגברים הרשומים, שנלקחו לשירות פעיל בשנים 1915-1917. אך יש לשאול (א) האם אפשר לזהות רבעים או ערים שבהם שיעורי העלייה היו גבוהים יותר או נמוכים יותר – מה שעשוי להצביע על 'סידורים' פוליטיים בין מוכתארים מקומיים או מועצות עירוניות וכפריות לבין השלטון העות'מאני, או (ב) אם אפשר להבחין בדפוסים קיבוציים כלליים המבדילים בין הקטגוריות עיר/כפר או גדול/כינוני/קטן.

נתונים סטטיסטיים מהשנים 1915-1916 מראים שרק ב־2 מתוך 46 היישובים שנחקרו (קיטון, ח ובית-נטוף, עכ 28) ירדו רמות הגיוס בשנת 1916 (14.5 אחוזים בקיטון ו־18 אחוזים בבית-נטוף). שיעורי גיוס נמוכים אלה – בעקבות ירידה מרמות הגיוס של שנת 1915, שהיו נמוכות כשלעצמן – נמשכו ביישובים הללו, בשינויים קלים בלבד, גם בשנת 1917. אין לנו מושג מה היו הגורמים המקומיים שיכלו להביא לחריגות כאלה. מכל מקום, הן בולטות כנקודות ציון מדידות לבחינה נוספת בידי חוקרים שיעסקו בעתיד בהיסטוריה הפוליטית המקומית.

ב־11 מתוך 15 רובעי חברון (73 אחוזים) הגידול בשיעורי הגיוס בשנים 1915-1916 נע, באופן סדיר למדי, בין 20 ל־80 אחוזים. לעומת זאת, בעיירות הנפה וכפריה שיעורי הגידול חרגו קצת יותר מהטווח המצופה: רק 50 אחוזים מהקטגוריה עיר/כפר נשארו בתחום הנורמלי של העיר חברון. למעשה, אי-התאמה זאת היתה נראית גדולה עוד יותר, אילו נכלל בקבוצת עיר/כפר גם אזור בני נעים. באזור זה חל הגידול הגבוה ביותר מכל האוכלוסיות שנחקרו (247 אחוזים בשנת 1916). יש לראות גידול זה על רקע מספר המגויסים הנמוך מאוד בשנת 1915 – 17 איש (הללו 'הוצבו מחדש' לשירות פעיל בשנת 1917).

הערה זו לגבי בני נעים כמקרה מיוחד נוגעת בכל זאת לחיפוש אחר הסבר אפשרי לתופעה של 9 היישובים האחרים מקבוצת עיר/כפר, שבהם נרשם בשנים 1915-1916 גידול בגיוס בשיעור גבוה בהרבה מ־80 אחוזים. עליות בשיעורים גבוהים נראו כמיוחד ביחידות עיר/כפר הקטנות ביותר של הנפה, שבכולן גויסו מעט מאוד גברים בשנת 1915. אבל שוב יש לציין, שעצם קוטנה של אוכלוסיית הזכרים הרשומים הוא ביטוי לסכנת פגיעה כללית במקרים של שינוי קיצוני כלשהו בשיעור הגיוס. הגיוס המורחב של שנת 1916 היה עלול אפוא לפגוע בכפרים קטנים הרבה יותר מאשר בעיירות רבות אוכלוסין, שמהן גויסו אנשים רבים יותר. כיוון שבמרבית הכפרים הקטנים שלטה חקלאות בעל, שהתבססה על גידול דגנים, הרי ביישובים כאלה הביקוש העונתי לעובדים שיבצעו עבודות קשות – חריש, זריעה וקציר – היה גדול יותר מאשר באזורים אחרים.⁷

7 ראה: הדו"ח (שם), עמ' 93-94, טבלה 2. מן הנתונים כטבלה זו עולה שעירות כגון בית-נטוף, דיר נחס, ג'בעה, כדנא, דיר אד-דובן, ובמיוחד קביבה וזכרין, נשענו על גידול דגנים. במקום שנרשמו שטחים בהשקיה (כחלק

העליות הכולטות ביותר בשנת 1916 — לא רק במספרים אלא גם באחוזים — נרשמו כעיקר ביישובים הגדולים יותר, הן בחברון והן באזורי השדה. מהמספר הכולל הגבוה של זכרים רשומים ביישובים אלה ניתן להסיק שהשפעת הגיוס המורחב בשנת 1916, במיוחד אם הוא הצטמצם בקבוצות גיל מקובלות. לא היתה בעלת השלכות כלכליות כה בולטות כמו בכפרים הקטנים שהוזכרו לעיל. אך דווקא באותן קבוצות גדולות של זכרים רשומים מוצאים אנו מליות סטטיסטיות המעוררות חשד שהיתה התערבות פוליטית ביישום המקומי של מדיניות הגיוס העות'מאנית. לא זו בלבד שבשניים מרובעיה הגדולים של חברון רואים עליות הרבה יותר גדולות מאשר אצל שכניהם בקטגוריה של יישוב גדול (משארקה, ח 4) — 100 אחוזים, וקזאין, ח 11 — 138 אחוזים). רובע אחר (קיטון, ח 3, שנזכר לעיל) בולט כיישוב העירוני היחיד שבו חלה ירידה בשנת 1916 (בית-נטיף, עכ 28, עיירה בקטגוריית הגודל הבינוני, היתה היישוב הנוסף היחיד מכל קטגוריה שהיא שבו חלה ירידה).

בנתוני השנים 1916-1917 אפשר למצוא אישוש לטענה כי ייתכן שרבעים עירוניים גדולים מסוימים הושפעו מהתערבות פוליטית. את הסטטוס המיוחד המתמשך של קיטון (שהתבטא בירידה של 17 מגויסים בסך-הכל בשנים 1916-1917), יש להשוות עם המשך הגיוס הכבד שנרשם במשארקה (ב-1917 עדיין קרוב ל-100 אחוזים מעל לרמה של 1915). בקזאין, לעומת זאת, חל בשנת 1917 שינוי מוחלט בשיעור הגיוס: 172 מגויסים — שחרור כללי שכמוהו נמצא רק באזור השבטי של בני נעים.

מכל מקום, טבלה 3 מציגה ירידה ברורה בלחצי הגיוס דווקא בשנה שבה התקדמו הבריטים ממצרים לארץ-ישראל. כ-8 רבעים עירוניים 'טיפוסיים' וכ-15 יישובים מקטגוריית עיר/כפר חלו בשנה האחרונה למלחמה עליות קלות בלבד. גם הירידות בגיוס 5 רבעים של חברון מלבד קזאין, ו-12 יחידות עיר/כפר, מלבד בני נעים) שיקפו בדרך-כלל תיקונים קלים בלבד, שהשאירו את המגויסים המקומיים ברמה פחות או יותר זהה לזו של שנת 1916, וזאת אף-על-פי שלכאורה היתה צריכה לגדול הדרישה לחילות-עזר. ושוב, חשוב ביותר לציין שבמקום שבו השינויים שחלו בשנת 1917 היו רציניים עד כדי להצביע שלא היה זה סתם 'תיקון' במצבת הכוחות הסדירים שגויסו בשנת 1916, מגמת השינוי היתה כלפי מטה. האם ניתן להסיק מכך על 'סידורים' פוליטיים בגיוס כוח-אדם, או אולי על תרומה מקומית בעלת אופי שונה למאמץ המלחמתי העות'מאני?

טבלה 3: השינוי ברמות הגיוס בשנים 1915-1917

השינוי		שנים			מקום		השינוי		שנים			מקום	
-1916	-1915	1917	1916	1915			-1916	-1915	1917	1916	1915		
1917	1916						1917	1916					
-1	2	10	11	9	עקור	8						א. העיר חברון	
0	7	14	14	7	דיר אש-שיח'	9	-1	8	11	12	4	דראויש	1
-1	2	8	9	7	דיר אל הוא	10	1	27	70	69	42	בני דאר	2
0	4	5	5	1	סופלא	11	3	20	117	117	137	קיטן	3
2	2	11	9	7	ואדי פוכין	12	-8	95	182	190	95	משארקה	4
3	2	10	7	5	ג'בעה	13	2	7	18	16	9	עקד	5
-5	21	51	56	35	בית ג'יבין	14	11	8	49	38	30	הרובע היהודי	6
-1	6	28	29	23	שוובכה	15	0	0	2	2	2	סוכנאג'	7
5	2	28	23	21	דיר נחס	16	-2	65	162	164	99	אש-שיח'	8
-3	11	45	48	37	זכרין	17	3	5	27	24	19	מדרסה	9
3	7	24	21	14	דיר אד-דובן	18	-38	35	78	116	78	עקאבה	10
-4	13	16	20	7	כדנא	19	-172	195	166	338	143	קזאזין	11
18	88	355	357	249	דורא	20	-6	20	41	47	26	ח'שייה	12
3	28	60	57	29	אש-שיח'	21	6	15	85	79	64	קלעה	13
1	77	164	163	86	יטה	22	12	14	78	66	42	מחתסבין	14
-4	58	107	111	53	סמוע	23	5	40	124	119	79	סואכנה	15
1	39	134	133	94	אד'זהריה	24							
-23	47	80	103	56	סעיר	25						ב. עיירות המחוז וכפרים (ע"כ)	
-45	42	14	59	17	בני נעים	26	0	12	38	38	26	בית עיטאב	1
-6	23	81	87	64	דירבן	27	3	2	22	19	17	אלאר	2
-2	-17	73	75	92	בית-נטוף	28	2	20	32	30	10	ראס אבו עמאר	3
3	8	53	50	42	זפריה	29	-3	14	28	31	17	חוסן	4
-7	40	121	128	88	אד'דווימה	30	1	3	23	22	19	נחליה	5
2	1	29	27	26	קוביבה	31	2	2	11	9	7	ג'רש	6
							2	4	20	18	14	כסלה	7